

Biljana Đorđević
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Beogradu

Problemi normativne snage i kritike agonističke participacije: ka mogućoj komplementarnosti agonističke i participativne demokratije

Apstrakt U članku se tvrdi da postoje osnovi komplementarnosti agonističke demokratije i participativne demokratije u pogledu mogućnosti institucionalizacije agonizma koji dosad nije imao razrađenu institucionalnu dimenziju. Dve demokratske teorije dele težnju za širenjem političkog kao načina uključivanja građana i njihove političke subjektivizacije i osnaživanja. Takođe, ima autora na obe strane koji dele shvatanje da demokratiji nisu potrebni temelji. Agonističkom participacijom kao osporavanjem, s jedne strane, i širenjem i jačanjem različitih oblasti političke participacije, s druge, otvaraju se mogućnosti za kritiku i promenu, ali se prostor otvara i za rizike. Oslanjajući se na redefinisano agonističku participaciju, želim da ublažim prigovor da agonizam nema normativnu snagu u smislu neposedovanja resursa za motivisanje građana i opravdanje njihove kritike praksi dominacije i ugnjetavanja. Zaključak je da je potrebno prihvatiti agonističku participaciju kao sredstvo razvijanja demokratskog političkog rasuđivanja jer nema drugih garancija, tj. nema sigurnosti temelja, koji bi nam omogućili da razlikujemo demokratski od nedemokratskog agona.

Ključne reči: agonistička demokratija, participativna demokratija, postfundacionalizam, osporavanje, participacija, abolicionistička jednakost, kritika, normativna snaga

77

Uvod

Teoretičari agonističke demokratije Vilijam Konoli (William Connolly), Šantal Muf (Chantal Mouffe), Boni Honig (Bonnie Honig), Džejms Tali (James Tully), uz značajne međusobne razlike, jesu teoretičari radikalizacije, odnosno demokratizacije liberalne demokratije.¹ Njihov teorijski doprinos ogleda se pre svega u oblasti političkog etosa iza kojeg stoji politika stalnog osporavanja, ukazivanja na kontingentnost temelja politike, ali i na centralnost političkog isticanja značaja neuklonjivog konflikta za politiku i tragičnosti politike i političkog života. Agonisti imaju i unekoliko drugačiju koncepciju građanina jer kritikuju liberalnog građanina,

¹ Ovaj rad je nastao u okviru naučno-istraživačkog projekta „Konstitucionalizam i vladavina prava u izgradnji nacionalne države – slučaj Srbije“ (evidencioni broj projekta: 47026), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, a koji zajednički realizuju Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka i Univerzitet u Beogradu – Pravni fakultet.

građanina-konzumenta, koji je, „osiguran“ pravima, loše pripremljen da se izvuče iz kandži različitih oblika dominacije u kojima se može naći. To posebno važi u vanrednim situacijama i za vreme vanrednih stanja (Honig 2009). Agonistički subjekt nije samo pasivni primalac juridičkih dobara, već je aktivno uključen u politiku shvaćenu kao remetilačku praksu stalnog uključivanja isključenih, opiranja zatvaranju pitanja i konačnim rešenjima teorija poretka, koja generišu nerešene i nerešive „ostatke“ (Honig 1993). Čini se da je ovakav agonistički subjekt istovremeno i participativni građanin (u smislu teorije participativne demokratije). Budući da radovi agonista uglavnom nemaju institucionalnu dimenziju, logično je postaviti pitanje da li se na taj korak tek čeka, ili je reč o tome da se institucionalna rešenja participativne demokratije mogu nakalemiti na agonističku teoriju. Neki autori, poput Eda Vingenbaha (Ed Wingenbach), smatraju da postoji tenzija između pretpostavki agonističke teorije i participativne demokratije i da se ona najviše primećuje u različitom shvatanju ciljeva i opravdanja politike, kao i u shvatanju emancipacije i autonomije (Wingenbach 2011: 106–107). Sloboda, emancipacija i autonomija za participativiste znače kontrolu nad sopstvenim izborima, životom i vlašću – jednom rečju, samovladavinu. Akteri su autonomni, socijalizovani, i nosioci interesa koji se tokom političke participacije jasnije pokazuju i iskazuju. Za agoniste, akteri su intersubjektivno konstituisani, oni su situirana sopstva čiji su interesi epifenomeni konstruisanih identiteta, te bi politička participacija shvaćena kao sredstvo za postizanje cilja (otkrivanja već prisutnih interesa i njihovo ostvarivanje), značila reifikaciju razlika i nefleksibilnost i nemogućnost pregovaranja identiteta subjekata, a upravo je to ono protiv čega je agonizam. Za razliku od Vingenbaha, tvrdim da možemo govoriti o komplementarnosti agonističke demokratije s participativnom jer obe demokratske teorije na sličan način pravdaju demokratsku politiku kao rešenje za problem građanske nemoći i isključenja, a ukazaću i na to da ima participativista koji, poput agonista, smatraju da demokratija ne počiva na temeljima. Smatram da je uvažavanje ove komplementarnosti, koja otvara prostor za neke buduće integracije dveju teorija višestruko značajna jer može da revitalizuje participativnu demokratiju u okviru političke teorije, ali i da potvrdi da agonizam kao teorija može biti potentnija od samo radikalizujućeg dodatka liberalnoj demokratiji ili kritičkog etosa koji zapravo ne uspeva da kod građana podstakne praksu osporavanja. Takozvani problem impotentnosti ili normativne slabosti agonizma tiče se izvora motivacije i opravdanja za agonističku participaciju, i slično tome, izvora normativne snage kritike kontingentnih društvenih praksi (dominacije) koja, ukoliko želi da ostane u okrilju agonističke teorije, može da počiva jedino na kontingentnim resursima umesto na jakim i čvrstim utemeljenjima.

Briga u vezi s normativnom slabošću proizilazi iz uobičajenog stava među političkim teoretičarima da je doza normativizma neophodna ukoliko politička teorija želi da održi subverzivnost i intelektualni aktivizam, i da se ne samoponišti svođenjem na društvenu ontologiju, odnosno izjednačavanje onoga što „treba“ s onim što već „jeste“. Koja je doza normativizma potrebna, a da istovremeno ne bude pogubna kao previše regulatorna ili idealno-dekontekstualizovana, jabuka je razdora unutar discipline. Agonističke teoretičare karakteriše pluralizam metoda poput realističnog, diskurzivnog ili genealoškog, i nije ih lako smestiti u kamp, bilo analitičkih bilo kontinentalnih mislilaca, pa ih tako nije jednostavno ni pozicionirati na nekakvom normativnom kontinuumu. Pokušaću da pojasnim implikacije agonističke pozicije u vezi sa tim, i da lociram normativni potencijal agonizma upravo u agonističkoj participaciji koja je istorijski i sociološki kontekstualizovana.

79

Rad je podeljen na tri dela. U prvom delu se, razjašnjavanjem Vingenbahovih omaški u tumačenju agonizma i participativizma, odnosno nuđenjem alternativnih interpretacija dveju teorija, pokazuje da su dve demokratske teorije komplementarne. Tvrdi se da agonističku demokratiju karakterišu politika osporavanja i borba za abolicionističku jednakost građana, čime se drugačije od Vingenbaha odgovara na pitanje opravdanja agonističke demokratije. U drugom delu se pokazuje da je Vingenbahovo tumačenje participativne demokratije reduktivno jer se njeno opravdanje ne svodi na intrinzičnu vrednost participacije, već je ona podržana mnogim drugim argumentima. Za pokazivanje komplementarnosti agonističke i participativne demokratije najplodotvornija je snažna demokratija Bendžamina Barbera (Benjamin Barber). U trećem delu teksta pokušava se da se oslabi prigovor normativne slabosti agonističke kritike i participacije, ponajviše pomoću argumenata razmenjenih u dijalogu Rajnera Forsta (Reiner Forst) i Džejmisa Talija. Najzad, u zaključnim razmatranjima, ukazuje se na slabe tačke agonizma na koje se ne može nikada do kraja sasvim uspešno odgovoriti iz agonističke perspektive, ali i na to da je opreznost u davanju konačnih odgovora izraz koherentnosti agonističke pozicije.

Da li je razlika između agonističke i participativne demokratije toliko dramatična? Cilj i opravdanje agonističke politike

U jednom ranijem tekstu tvrdila sam da se agonistička demokratija može razumeti kao alternativni demokratski etos, ali ne kao potpuna alternativna demokratska teorija. To je, pre svega, zato što nema institucionalnu

dimenziju, a ne ide ni tako daleko da traži potpunu deinstitutionalizaciju liberalne demokratije, poput antagonističkih teorija radikalne demokratije (Đorđević 2013). Različite su demokratske struje u prethodnom periodu postajale popularne zahvaljujući zahtevima za radikalizacijom i jačanjem demokratske dimenzije unutar legure ustavne demokratije: savremeni republikanizam, participativna demokratija, ili danas najpopularnija deliberativna demokratija. U oceni njihove aktuelnosti u određenom periodu važno je imati na umu šta su im bile mete kritike. Ako je jedan od glavnih napora teorije da nas ubedi da je pitanje „šta je političko“ i dalje jedno od fundamentalnih političkih pitanja, znači da su mnogi učinci participativista iz sedamdesetih godina XX veka, kada su tražili „širenje političkog“, danas gotovo pali u zaborav. Aktuelnost agonističke demokratije proizilazi iz oživljavanja ideje političkog, jer agonizam reaguje na potrebe osporavanja tvrdnji da živimo u postpolitičkom stanju (Mouffe 1993), te da prikrivanje konflikta kao osnova političkog može vratiti političko kao bumerang – u formi ekstremizma i fundamentalizma (Mouffe 2000; Mouffe 2005). U teorijskom smislu, agonizam je jedna od teorijskih struja koja reaguje na svođenje političke teorije na moralnu teoriju i pokušava da ponudi rešenja za nošenje s postdemokratskom situacijom u kojoj živimo (Crouch 2007). Mi, naravno, moramo razumeti naše „konceptualne potrebe“ indukovane istorijskim okolnostima (Foucault 1982: 778). Smatram da unekoliko odgovor na pitanje da li na agonističku teoriju mogu da se nakaleme dometi participativne teorije zavisi od razumevanja tih konceptualnih potreba i alternativnih pokušaja zadovoljenja tih potreba, odnosno, ono što zovem „pitanjem stvarnog umesto imaginarnog protivnika/neprijatelja“ koji stvar rešava na efektivniji način.² Participativisti su davali argumente u prilog participaciji i nudili alternativne političke prostore i institucije koje bi formalizovale participaciju, dok agonisti pišu u vremenu gušenja participacije, te se moraju vratiti na sam početak njene odbrane i redefinicije, a u stvari odbrane političkog i politizacije kao demokratizacije. Bez obzira na taj svojevrsni korak unazad, smatram da su dve teorijske struje komplementarne i da je njihova sličnost u odbrani participacije radi emancipacije važnija od neslaganja u nekim ontološkim pitanjima.

U knjizi u kojoj pokušava da ode korak dalje i institucionalizuje agonističku demokratiju, kad već to sami agonisti nisu učinili, Ed Vingenbah tvrdi da se samo na prvi pogled čini da su agonistička i participativna demokratija idealni partneri, dok su, zapravo, njihove filozofske i normativne

² Ovdje se neću baviti alternativnim rešenjima za institucionalizaciju agonističke demokratije, poput političkog liberalizma koji brani Vingenbah.

privrženosti „dramatično različite“, što ih čini nekompatibilnim teorijama (Wingenbach 2011: 109). Njegova je teza da institucije zasnovane na participativnom modelu demokratije ne mogu dati agonističke ishode (Wingenbach 2011: 105, 115). Postoji problem tumačenja agonističke pozicije, ali i participativne demokratije kod Vingenbaha. Kad se ukaže na omaške, može se zaključiti da ima dosta prostora za saradnju dveju teorija. Pratiću Vingenbahovu komparaciju dva modela kako bih odmah ukazala na zamke poređenja. On smatra da dve velike teme razdvajaju ove modele: prva se tiče različitog shvatanja ciljeva i opravdanja politike, a druga različite koncepcije subjekta participacije.

U vezi s prvom razlikom, Vingenbahova tvrdnja je da, prema agonistima, nema univerzalne istine koja pravda agonističku politiku, već da kontingentne demokratske mogućnosti proizilaze iz svake konkretne situacije u kojoj pojedinac ili institucija deluju, dok su za participativiste samouprava i participacija intrinzično vredne (Wingenbach 2011: 106). U ovom odeljku pokazaću da agonistička demokratija ima normativnu snagu koja se ne zasniva samo na pukom osporavanju, jer njen cilj nije osporavanje radi osporavanja, kao što to izgleda kod Vingenbaha (Wingenbach 2011: 105), dok ću u odeljku o participativnoj demokratiji pokazati kako participativisti nude više tipova argumenata za participaciju od klasično republikanskog argumenta da je participacija intrinzično vredna, na šta Vingenbah gotovo da svodi participativnu demokratiju (Wingenbach 2011: 106).

Prvi deo Vingenbahove argumentacije o agonističkom osporavanju koje je opravdano nedostatkom čvrstih temelja, odnosno univerzalne istine, jeste korektan. Vingenbah ispravno svrstava agonističke teoretičare u postfundacionaliste (Marchart 2007) i zanimljivo obrazlaže problem temelja. Svoju knjigu o institucionalizaciji agonističke demokratije počinje na sledeći način: „Kilogram gubi masu. Ili možda dobija masu. Teško je to reći“ (Wingenbach 2011: 3). U pokušaju da objasni mnoge aktuelne debate u savremenoj političkoj teoriji, Vingenbah nam govori o tome kako je pre više od veka uspostavljena osnova za merenje mase svuda gde je u upotrebi metrički sistem, i to prema malom parčetu metala, cilindru od legure platine i iridijuma, koji se kao čuveni Le Grand K čuva u Međunarodnom muzeju mera i tegova u Parizu. Naučnici su užasnuti činjenicom da, iako se čuva ispod tri staklena zvona i retko dodiruje, Le Grand K gubi na težini – merenje 1988. godine utvrdilo je da ima 0,05 miligrama manje od svojih replika. Potpuno je nevažno kako ih je izgubio, ali je važno da li su kopije tog parčeta u odnosu na njega dobile masu ili je međunarodni prototip kilograma izgubio masu u odnosu na kopije? Za tako nešto

bio bi nam potreban nezavisni standard procene, ali njega nema – Le Grand K jeste taj glavni standard procene. Ako je uzimanjem fizičkih prototipa kao standarda Francuska akademija nauka rešila veliki problem 1791, danas taj opipljivi standard može prilično da zakomplikuje stvari budući da nije večan u svom prvobitnom obliku i masi. Druge merne jedinice zamenjene su osnovnim ili atomskim konstantama koje se u bilo kojoj boljoj laboratoriji mogu reprodukovati, ali to se još uvek nije postiglo s kilogramom. Još gore, postoje merne jedinice koje direktno zavise od kilograma, te se nestandardizovanost standarda mase reflektuje i na nesigurnost oko tih mernih jedinica, kakva je, na primer, kandela, jačina svetlosti (Dutton, internet).

82

To što znamo da je igrom slučaja baš ovaj cilindar od legure platine i iridijuma postao Le Grand K, a ne neki drugi, ne uklanja važnost trenutno vodećeg međunarodnog prototipa kilograma. On ima značajnu ulogu u konstrukciji naše realnosti – Vingenbahovim rečima, kilogram je neophodan, bilo kao legura koju su ljudi proizveli, bilo kao potencijalno numerički standard zasnovan na osnovnim konstantama prirode – to što je arbitraran, ne čini ga lažnim (Wingenbach 2011: 4). Za Vingenbaha je ovo analogija s raspravom o postfundacionalizmu u političkoj teoriji – svako normativno opravdanje za ma koje političke tvrdnje i zahteve u svojoj osnovi, na mestu svog temelja, ima kilogram. Praksa političke teorije kao discipline da postulira ili dedukuje neke prve principe, odnosno telos ka kome ljudska bića treba da teže, pa kasnije pomoću njih gradi opravdanje za određeni tip političkih institucija i praksi, uvek počinje s kilogramom ili, rečima Džudit Batler (Judith Butler), kontingentnim temeljima, bilo da su to ljudska priroda, razum, narod, tržište, bog (Butler 1995; Wingenbach 2011). Ako se ranije tim temeljima davao transcendentni status, savremene teorije im oduzimaju pravo na pijedestal. Ali tu postoji razlika – postfundacionalizam se ne sme mešati sa antifundacionalizmom ili postmodernizmom. Postfundacionalizam ne pokušava da izbriše temelje, već da im oslabi ontološki status – to ne znači totalno odsustvo svih temelja, već nemogućnost konačnog utemeljenja.³ Ta razlika ukazuje na svest o kontingenciji i političkom kao momentu parcijalnog i neuspešnog utemeljenja (jer je na kraju ono uvek neuspešno – liberalno, nacionalističko, multikulturno...) i zapravo potrebi za odlukom (koja počiva na ontološkoj neodlučivosti), sa svešću da će svaka odluka,

3 Antifundacionalizam na sve ove temelje gleda kao da su razumljivi samo ukoliko su situirani unutar zajednica, paradigmi, situacija, konteksta koji im daju lokalno i promenljivo značenje – odgovori na pitanje o istini, validnosti ne mogu se dobiti pozivanjem na zakon, vrednost, pravilo, nešto neistorijsko i nekontekstualno (Wingenbach 2011: 5).

budući da ne može da počiva na čvrstom temelju, biti suočena sa osporavanjem suprotstavljenih zahteva i moći. Motivacija za pravljenje ovakve razlike verovatno leži i u ubeđenju da su političke implikacije slabljenja temelja u odnosu na brisanje temelja, odnosno tvrdnju da su temelji nepotrebni, drugačije – možda plodotvornije. Različiti temelji proizvode različite odnose moći – različite prihvaćene i neprihvatljive društvene identitete, vrednosti, a samim tim i alokaciju resursa, privilegija i prednosti, brižljivo radeći na tome da se temelji u osnovi takve podele političke moći ne vide (Wingebach 2011: 6). Temelji tako nužno proizvode isključenja partikularnosti i gušenja različitosti i za antifundacionaliste je otpor svim temeljima, metanarativima i hegemonijama nužan za mogućnost emancipacije. Postfundacionalisti, međutim, razumeju da nam je kilogram potreban, da su ljudskim bićima kao društvenim bićima temelji potrebni radi organizacije nekakvog reda u društvu i radi davanja nekakvog smisla postojanju. Međutim, temelji se ne kriju kao kompromitujući dokazi – oni se čine vidljivim, ali se i dalje održavaju, jer bi u suprotnom došlo do anomalije i nekoherentne politike – test održanja autonomije za svakoga bi se održao veoma kratko (Wingebach 2011: 8). Fundacionalisti se nadaju da bi ispravno mogli da pogode šta je to „političko“ – istina, um, ljudska priroda, te da onda institucije, vrednosti i kulturu upodobu tome (Wingebach 2011: 10). Za postfundacionalističke agoniste, političko je (kontingentni) temelj politike – to je kolektivna konstrukcija, to je javno dobro. Teškoća ove pozicije je očigledna: lakše je da se prihvate temelji i univerzalnost narativa (radi reda u glavi ako ništa drugo!), a teško je stalno imati opoziciju prema temeljima; najteže je ipak „priznati praktičnu realnost ontopolitičkih temelja dok se u isto vreme pokušava kritičko uključanje u odnos s temeljem koji strukturira značenje delovanja“ (Wingebach 2011: 16). Uz priznanje kontingentnosti temelja i većitih isključenja do kojih dolazi postavljanjem temelja, agonizam može biti demokratski ukoliko se poveže s progresivnim odlukama – nije svaka odluka ista i jednako isključujuća, nije svaki otpor temeljima emancipatorski, odnosno nije nužno da emancipacija uvek zahteva otpor – nekad zahteva kreativno sleđenje pravila (Tully 2008: 296). Čak i kad bi se na individualnom nivou ova teškoća prevazišla, mora se priznati da postfundacionalistička teorija ne mora nužno da bude demokratska (može npr. da bude kompetitivni elitizam⁴). Zato joj je posle podrivanja temelja potrebno nešto više od toga – osim *agona*, potrebna je i *isonomia*.

4 Kompetitivni elitizam Jozefa Šumpetera (Joseph Schumpeter) tretira se, doduše, kao vrsta demokratske elitističke teorije, odnosno minimalne demokratije u kojoj institucija izbora ima ulogu da zameni jednu elitu drugom. Međutim, ni za jednu od radikalnijih demokratskih struja ovo nije zadovoljavajuća teorija demokratije.

Međutim, jedna od dominantnih tema za agoniste jeste problem sužavanja političkog, odnosno problem isključenja iz politike. To su dva odvojena, iako tesno povezana problema, čijem rešavanju agonisti pristupaju tako što ostavljaju prostor za razne interpretacije i prigovore o nekonzistentnosti teorije. Kako Aleks Tomson (Alex Thomson) sažeto ističe, agonizam menja ideju javnog dobra politikom kao apstraktnom vrednošću koja nema unapred definisani sadržaj osim pragmatičnih vrлина pluralizma i tolerancije (Thomson 2009: 108). Važno je da odmah napomenem da tolerancija kod agonista nije identična liberalnom pojmu tolerancije, već je unekoliko redefinisana građanska vrлина karakteristična za agonizam. Konoli kaže za svoj koncept „agonističkog poštovanja“ da je srodan liberalnoj toleranciji ali da nije podložan prigovoru da marginalizuje, i čak ponižava manjine koje većina i „normalni“ tek tolerišu. Konolijevim rečima, „ti apsorbuješ agoniju zbog toga što se elementi tvoje vere dovode u pitanje od strane drugih i agonističko osporavanje drugih pretočiš u poštovanje koje imaš prema njima“ (Connolly 2005: 123–124).

Odbrana politike je odbrana mogućnosti demokratije, ali zahtev za demokratijom ide ruku podruku s idejom jednakosti, koju Tomson ne spominje i koja je na neuobičajen i nedovoljno eksplicitan način kod agonista povezana s pluralizmom. Isključenje iz već definisanog, uskog političkog, jeste jedan problem, interni problem liberalne demokratije, dok je zahtev za širenjem političkog eksterna kritika koja pokazuje zašto se iz pretpostavki liberalne demokratije ne može rešiti problem isključenja.⁵ Agonističku demokratiju treba shvatiti kao borbu protiv političkog isključenja – svih uzroka političkog isključenja. Žan-Filip Deranti (Jean-Philippe Deranty) i Emanuel Reno (Emmanuel Renault) eksplicitno kažu da umesto tretiranja jednakosti kao „neproblematizovanog uslova agonističke politike, treba da definišemo demokratski agonizam kao napor da se realizuje jednakost u uslovima društvene nejednakosti, kroz transformaciju institucija i konfrontaciju sa zakonom“ (Deranty & Renault 2009: 44). Za *isonomiu*, potrebno je socijalno-ekonomsko okruženje koje je omogućava. Za odbranu dostojanstvenog socijalno-ekonomskog okruženja kao prostora slobode shvaćene u republikanskom smislu kao odsustva dominacije, potrebna je odbrana politike kao resursa progresivne borbe, i odbrana države ili zajednice kao kreacije građana. Participacija tu igra

5 Nisu samo liberali krivi za sužavanje prostora političkog već su za njegovo cementiranje zaslužni i neki rigidni republikanci poput Hane Arent (Hannah Arendt) koja, štiteći autonomiju političkog, striktno razdvaja društveno i političko. Tako Arent nema resurse da politizuje strukture potčinjavanja i ugnjetavanja smeštene unutar društvenog.

instrumentalnu i kreativnu ulogu. Deranti i Reno ističu kako upravo promenom shvatanja političke participacije ne više kao vezane za neki autonomni politički domen, već kao borbe protiv nejednakosti i za socijalnu pravdu, menjamo razumevanje pojmova jednakosti i slobode od statičnih ka abolicionističkim (Deranty & Renault 2009: 52).

Budući da postoje razlike među agonistima, kratko podsećanje na moguće linije spajanja i razdvajanja korisno je radi identifikacije onih varijanti koje mogu da budu komplementarne s participativnom demokratijom. Mada ima klasifikacija koje se vrše prema velikim imenima političke teorije koja služe kao preteče agonizma – poput one na republikance koji se oslanjaju na Arent i realiste koji se pozivaju na Šmita (Carl Schmitt) (Schaap 2007; Karagiannis and Wagner 2008) – ne mislim da je ta klasifikacija korisna. Ovde ću se oslanjati na Fosenovu podelu na emancipatorski i perfekcionistički agonizam (Fossen 2008).⁶ Emancipatorski agonizam je onaj koji me zanima jer potencijalno ima abolicionističko shvatanje jednakosti.⁷

85

Jedna od ključnih crta agonizma jeste duboko poštovanje različitosti i pluralizma koje je, prema agonistima, samo nominalno priznato u kvalifikovanom političkom liberalizmu Džona Rolsa (John Rawls) i teleološkoj deliberativnoj demokratiji Jirgena Habermasa (Jürgen Habermas) (Mouffe 1993, Honig 1993). Kod Rolsa je prelaz s metafizičke koncepcije pravde na političku koncepciju pravde uslovljen priznanjem činjenice postojanja vrednosnog pluralizma, odnosno činjenice postojanja raznolikosti suprotstavljenih sveobuhvatnih koncepcija dobrog života koja se u potpunosti može prevazići samo represijom države. Činjenica vrednosnog pluralizma je posledica nedeterminisanosti uma, odnosno tereta rasuđivanja, koji nam ukazuje na to kako je moguće neslaganje među ljudima koji imaju različite, ali razložne sveobuhvatne koncepcije

6 Agonizam Dejvida Ovena (David Owen) jeste perfekcionistički – posvećen je kultivaciji i konstantnom napredovanju građanskih vrlina i sposobnosti.

7 Endrju Šap (Andrew Schaap), u uvodu knjige *Pravo i agonistička politika* (Law and Agonistic Politics), razlikuje tri vrste agonizma – pragmatični, ekspresivni i strateški. Pragmatični argumenti polaze od toga da agon motiviše ljude da učestvuju u politici razgraničenjem opcija – Muf npr. tvrdi da je za aktivnost građana potrebno prevazići postpolitičku fazu trećeg puta i da je to neophodno za demokratiju: s jedne strane, rasplamsavajući je, s druge strane, dajući prostora za legitimno izražavanje nepravde, umesto guranja pod tepih opcija koje mogu vratiti političko u javnu sferu u formi političkog ekstremizma. Konoli spada u ekspresivne agoniste jer je agon kao borba i osporavanje važan radi očuvanja slobode i pluralnosti kako bi se pružio otpor nametnutim ugnjetavačkim društvenim identitetima. Strateški agonizam Ransijera (Jacques Rancière) okrenut je borbi za prevazilaženje socijalnog isključenja – borbi između građana prvog i drugog reda (Schaap 2007). U suštini, svi su ovi autori emancipatorski agonisti u Fosenovom smislu.

dobrog života (Rols 1998: 35, 88).⁸ Ove razložne koncepcije dobrog života, prema Rolsu, ipak mogu da se presecaju u preklapajućem konsenzusu koji je, iako minimalan, moralni konsenzus koji osigurava stabilnost poretka, te tako nema potrebe za represijom države u ime neke sveobuhvatne koncepcije dobra. Za agoniste, međutim, ovaj konsenzus je ili opresivan ili konfliktan (Mouffe 2000; Đorđević & Sardelić, internet) ili nemoguć upravo zato što su i principi pravde o kojima postoji preklapajući konsenzus nedeterminisani na način na koji je to i koncepcija dobrog života (Connolly 2002: 73, 161). Ovo je posledica postfundacionalizma agonističke teorije.⁹ Upravo kao lek za ublažavanje problema tereta rasuđivanja, agonisti imaju vrline poput agonističkog poštovanja i zalažu se za politike osporavanja. Fossenov argument je da poštovanje dubokog pluralizma nije dovoljno dobro opravdanje za politiku osporavanja, već da je normativna komponenta, koja stoji iza tog dubokog poštovanja različitosti, težnja ka emancipaciji (Fossen 2008). On je u pravu, ali reč je o tome da agonisti abolicionističku ideju jednakosti vezuju za razlike koje isključuju ljude iz političkog. Konoli govori o pluralizmu i egalitarizmu kao normativnim privrženostima koje omogućavaju jedna drugu jer je jedna ista šovinistička elita protiv „imigranata, gejeva, samohranih majki, muslimana i ateista“ (Wenman 2008: 203), a možemo dodati i protiv radnika. Emancipacija nije samo pokušaj uspostavljanja socio-ekonomske jednakosti prema nekoj (ne)spornoj mernoj jedinici jednakosti. To je „trajni pokušaj da se razotkriju i isprave povrede, nepravde ili nejednakosti izazvane isključenjima i ograničenjima pluralizma“ (Fossen 2008: 385).

Emancipatorski potencijal agonizma je u osporavanju nepravdi i isključenja osnaživanjem građana da i sami praktikuju razotkrivanje i osporavanje nepravdi. U suprotnom, nepravde i isključenja mogu postati naturalizovane ili racionalizovane (Connolly 2002: 93), što nije nepravda samo prema isključenima već i prema prisilno uključenima, onima koji su navodno dali svoj pristanak na postojeće političke režime uključenja i isključenja. Ideal, agonisti to prihvataju, ne može biti u potpunosti ostvaren,

8 Izvori tereta rasuđivanja leže u mnogobrojnim rizicima na koje nailazimo kada treba da savesno i pravilno koristimo naše moći prosuđivanja i zaključivanja. To su: suprotstavljeni naučni i empirijski dokazi, neslaganje u vezi s težinom koja se pridaje određenim stanovištima o kojima postoji slaganje, nedeterminisanost moralnih i političkih koncepata koji se onda moraju tumačiti, različita životna iskustva koja utiču na način odmeravanja razloga i dokaza, postojanje različitih normativnih razloga različite snage u prilog problemu o kojem se raspravlja i, najzad, sukob vrednosti (Rols 1998: 90–92).

9 Rols nije postfundacionalista jer njegova koncepcija ličnosti čak i u političkom liberalizmu i dalje počiva na isuviše jakim temeljima (White 2009).

i otud stalno osporavanje. Otud i kritika deliberativne demokratije i njoj važne ideje konsenzusa kao načina transformacije konflikta koji proizilazi iz razlika. Do sporazuma, tj. konsenzusa o principima u osnovi društvene i političke saradnje ne može se doći u vakuumu moći kakav je idealni prostor komunikacije kod deliberativista. Kada se ljudi tretiraju kao racionalni i razložni u Rolsovoj ili Habermasovoj teoriji, uronjenost koncepta razuma i racionalnosti u odnose moći kod ovih mislilaca nije problematizovana jer se sama moć shvata drugačije ili se potpuno prećutkuje kao irelevantna.¹⁰ Za agoniste koji se oslanjaju na Fukoovu (Michel Foucault) sveobuhvatnu koncepciju moći,¹¹ emancipacija ne može nikada da prevaziđe u potpunosti odnose moći koji su inherentni političkom delovanju. Ovakva koncepcija moći i uzdrmani temelji političke saradnje problematizuju mnoge druge koncepte koji parazitiraju na tradicionalnim koncepcijama moći ili sporazumima o principima političke saradnje. Autonomija i emancipacija su neki od tih koncepata. Agonističko razumevanje autonomije sada postaje pravo¹² ili zahtev za osporavanjem arbitrarnih polaganja prava na suverenost osporavanjem onoga što pojedinca definiše kao građanina i intersubjektivno traganje za nečim prihvatljivijim (Brink 2005: 255, 261).

87

Tu stižemo do druge razlike između agonističke i participativne demokratije koju Vingenbah ističe, razlike između koncepcija subjekta participacije unutar dva modela. Priznajem da je Vingenbah ovde na tragu ozbiljnog problema, koji ipak nije nepremostiv u sklopu šireg pitanja o komplementarnosti dve teorije. Kod participativista, podrazumeva se da subjekti participacije već imaju interese i identitete koje treba osloboditi

10 Zamerka da koncept moći uopšte ne spominje u svojim delima koja se tiču teorije pravde Rolsu upućuju tzv. realisti – a mnogi agonisti se svrstavaju ili ih svrstavaju u grupu teoretičara koji žele da političku teoriju odvoje od moralne teorije (Galston 2010). Međutim, ključna razlika između agonista poput Džejmsa Talija i tzv. novih realista poput Bernarda Vilijamsa (Bernard Williams) i Rejmonda Gojsa (Raymond Geuss) je u oceni poželjnosti stabilnosti koja je, za realiste, najvažnija politička vrednost, dok je za agoniste ona rezultat cementiranja kontingentnih temelja kao čvrstih i neproblematizovanja njihove kontingentnosti i isključenja koja zbog toga nastaju (Honig & Stears 2011)

11 Ukratko, konvencionalni način razumevanja moći u političkim naukama (kao centralnog političkog pojma) jeste da je moć resurs koji moćni imaju, a slabi nemaju. Iako već Luksov (Steven Lukes) radikalni pristup moći dosta odstupa od *mainstream* pristupa moći, Fukoov koncept moći ide korak dalje i predstavlja sveobuhvatno lice moći – moć koja nije samo dominacija i represija već pozitivna, produktivna i neopodhodna snaga društva (Foucault 1980).

12 Prema Konoliju, politička prava su potrebni metod za očuvanje osporivosti (Conolly 1991: 211–214) mada autori poput Vendi Braun (Wendy Brown) smatraju da za stupanje prava dovodi do zamrzavanja odnosa moći koji su konstituisali određene (ranjene) identitete, te da borba za prava nije dovoljno radikalna (Brown 1995: 52–76).

u procesu participacije iako se priznaju uticaji socijalizacije, manipulacije i obrazovanja na ljude, odnosno na njihove identitete. Oslobođenje je samoodređenje, a svrha vlasti je da obezbedi uslove za takvo suštinsko samoodređenje pojedinaca (Wingenbach 2011: 108). Institucije putem participacije transformišu pojedince, pomažući njihovom samoodređenju, koje je centralna ljudska vrednost. Participativisti su, dakle, okrenuti tradicionalnom idealu autonomije. Agonistički subjekti, s druge strane, pregovaraju svoje identitete u političkom procesu i to je forma njihove emancipacije. Budući da su konstituisani unutar društvenih procesa, s interesima koji su epifenomeni tih socijalno konstruisanih identiteta, agonistički subjekti nemaju autentične interese i identitete koje treba osloboditi, već se jedino mogu iznova konstruisati identiteti koji su, kao skupovi identifikacija, uvek kontingentni i nesigurni (Mouffe 1993: 78). Ne želim da negiram postojanje ove ontološke razlike niti njen značaj, već da ukažem na to da ona nije toliko dramatična za institucionalizaciju agonističke demokratije koliko to misli Vingenbah. Problem je u tome što Vingenbah pogrešno tumači cilj agonističke politike isključivo kao osporavanje zatvaranja političkih pitanja, dok cilj participativne politike vidi u stvaranju građana (Wingenbach 2011: 109). Pokazala sam da je osporavanje zatvaranja pitanja, odnosno osporavanje zaokruživanja granica političkog, metod za političko uključenje i upravo borba za stvaranje građana njihovim uključanjem u političko i njihovim prevođenjem iz nepolitičkih u političke aktere. To je veoma blisko onome što je cilj i participativne demokratije kojoj se sada okrećem.

Participativna demokratija: širenje oblasti i metoda participacije

U odbacivanju participativne demokratije kao institucionalne mogućnosti za agonističku demokratiju Vingenbah greši u načinu na koji reduktivno interpretira obe demokratske struje. Iako se slažem s njim kada kaže da se institucionalna rešenja participativista ne mogu jednostavno prisvojiti (Wingenbach 2011: 105), to ne znači da se na integraciji ne može raditi. U srži njegove teze o nekomplementarnosti dveju demokratskih teorija leži razumevanje participativne demokratije kao teorije koja pretpostavlja jaku supstantivnu koncepciju dobrog života – participaciju – dok su agonisti skeptični prema tome. Pokazaću zašto je ovo nekompletno tumačenje.

Dok su republikanci poput Hane Arent, iako pridajući intrinzičnu vrednost političkoj participaciji, striktno ograničeni na usko polje političkog, participativisti šire sektore i metode participacije. To je važno zato što

demokratski participativisti prevazilaze prigovore elitističke, aristokratske participacije (da je participacija ograničena samo na one sa sposobnostima i resursima da učestvuju) i prigovore republikanskog cementiranja distinkcije privatno–javno radi očuvanja autonomije političkog. Kerol Pejtman (Carole Pateman) zaključuje svoju uticajnu knjigu *Participacija i demokratska teorija* (Participation and Democratic Theory) upravo naglašavajući osposobljenost građana koji imaju mogućnost participacije u alternativnim oblastima da granicu privatno–javno bolje procenjuju i prevazilaze (Pateman 1970: 110). Šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka, posebno s pojavom pomenute knjige Kerol Pejtman, participativna demokratija postaje popularna struja demokratske teorije. Umesto sužavanja opsega demokratskog odlučivanja koje se predlaže kao rešenje za probleme (i)racionalnosti i nestabilnosti demokratije, a koja dolaze od demokratskih pluralista i elitista i teoretičara društvenog izbora, participativisti predlažu proširenje demokratskog opsega odlučivanja. Uz uvećanje participacije građana ide i širenje prostora demokratskog odlučivanja van tradicionalnih prostora političkog. Za participativnu teoriju značajne su dve teme koje često nisu jasno razdvojene u drugim demokratskim teorijama – razlika između sektora, odnosno oblasti participacije i načina participacije. Obe teme su od interesa za participativiste. Oni bi da prošire i sektore u kojima se primenjuje participacija, pa otud zahtevi za demokratizacijom obrazovnih institucija (Kaufman),¹³ radnih mesta (Pejtman), porodice i susedstva, ali i tradicionalnih političkih institucija kakav je predlog o piramidalnoj participativnoj strukturi koja podseća na delegatski sistem (Macpherson 1977). Participativisti takođe rade na tome da obogate različite forme političkog delovanja proširenjem mogućih opcija za participaciju poput deliberacije, kooperativa, kolektivnog donošenja odluka i kolektivnog upravljanja (Hilmer 2010: 44–46).

Kada Pejtman brani participaciju kao centralni element demokratije, ona to čini i normativno i empirijski (Pateman 1970). U prvom smislu, ona razotkriva način na koji realisti (šumpeterovci i pluralisti)¹⁴ deskripciju

13 Termin participativna politika i participativna demokratija pripisuje se Arnoldu Kaufmanu (Arnold Kaufman) koji je na participativnu politiku unutar univerziteta pozvao tokom konvencije u Port Hjuronu (Port Huron Statement) u Mičigenu 1964. godine. Izveštaj iz Port Hjurona bila je studentska kritika neošumpeterovaca – pobuna protiv učitelja i zahtev za demokratizacijom univerziteta, kako zbog stvaranja uslova za autonomiju pojedinca, tako i zbog izgradnje prave političke zajednice (Kaningam 2003: 208).

14 Radi uklanjanja moguće konfuzije zbog iste etikete – „realisti“, želim da istaknem da nije reč o istom tipu realizma u političkoj teoriji koji je u tekstu već pomenut kao struja novog realizma, a čiji su predstavnici autori poput Bernarda Vilijamsa, Rejmonda Gojsa, Džudit Šklar (Judith Shklar), Džeremija Voldrona (Jeremy Waldron) itd. (Galston 2010).

tada postojeće demokratije i političke apatije građana uzdižu na nivo normativnog ideala, uz nužnu implikaciju da su zapadna društva već ostvarila ideal. Problematičnost ovog postupka dobija na snazi prisećanjem da je reč o hladnoratovskom okruženju u kojem ova „naučna“ tvrdnja ima ideološku funkciju. To je i danas važan uvid, posebno kada se olako izvlače zaključci o demokratiji iz empirijskih politikoloških istraživanja ili istraživanja javnog mnjenja koja pokazuju da su građani nezainteresovani za političko delovanje i neupućeni u aktuelna politička zbivanja. To ne sme biti osnov usvajanja standarda procene demokratije jer je na delu već isključenost ljudi iz politike koja ih onemogućuje da smisleno učestvuju. Rečima jednog od najuticajnijih participativista današnjice, Bendoričina Barbera, „ljudi su apatični zato što su nemoćni, a ne nemoćni zato što su apatični“ (Barber 2003: 272).

90

Glavna vizija participativne teorije jeste da aktivna participacija omogućuje samorazvoj građana i da demokratija treba da teži uklanjanju apatije građana podsticanjem aktivnog učešća. Umesto klasičnog kontraktarijanizma u dvostepenom argumentu u kojem prvi društveni ugovor na koji smo navodno pristali formira društvo, dok drugi predaje našu građansku suverenost vladi da radi svoj posao bez potrebe da nas stalno nešto zapitkuje i traži od nas odobrenje, participativisti ne uvode participaciju tek kao iznuđeni institucionalni dodatak u izuzetnim i kontrolisanim prilikama poput izbora, već je to esencija sistema. Za razliku od elitističke demokratske teorije, jednog od institucionalnih modela koji parazitira na kontraktarijanizmu, gde je uloga građana svedena na izbore koji jedino mogu da učine elite malo odgovornijim – ali zapravo imaju određene ruke u vođenju države – participativna demokratija sistemski traži uključivanje građana u samovladavinu. Za participativiste naprosto ne može postojati ugovor između onih kojima se vlada i onih koji vladaju, već mora postojati stalni odnos između njih. U suprotnom, ili imamo rat dva nezavisna tela s nezavisnim interesima, ili imamo slabu demokratiju. Pejtman tvrdi da aktivna participacija omogućava političku efikasnost koja ima pozitivne psihološke efekte na učesnike uz to što im omogućava i samorazvoj (Pateman 1970: 53). Društvo zasnovano na ovim osnovama širi prostor političkog. Participacija koja razvija demokratski karakter građana, uz uvećanje njihove političke efikasnosti, odgovara na problem nemoći građana (te posledične političke apatije građana), a ne na aristotelovski zahtev za učešćem u politici kao načinu najboljeg mogućeg života. Rusoov (Jean-Jacques Rousseau), ali i Milov (John Stuart Mill), uticaj na Pejtman je u tezi o obrazovnom efektu participacije koja proizvodi odgovornije građane i odgovornije političko delovanje – učestvovanjem u

javnom odlučivanju, pojedinac je primoran da uzme u obzir javni interes i proširi horizonte (Pateman 1970: 30). Ovde razvoj ljudske prirode vuče ka teškoj koncepciji dobra, što je slučaj i s drugim razlogom za participaciju koji počiva na tvrdnji da se tako pojedincima omogućava kontrola nad sopstvenim životom. Integrativni argument participacije ukazuje na funkcionalnost participacije u izgradnji političke zajednice i stvaranju osećanja pripadanja, i on se postiže time što nema jaza između bogatih i siromašnih. Postoji, najzad, i argument koji se tiče lakšeg prihvatanja kolektivnih političkih odluka, što je nekontraktarijanski način prihvatanja političkih obaveza. Mil je za Pejtman važan jer je njegov interes za participaciju na radnim mestima ona prenela na ostatak svoje knjige o participativnoj demokratiji i bila doslednija od samog Mila. Ne samo što to priprema građane za političku participaciju, nego je, prema Pejtman, participacija na radnim mestima sama po sebi politička participacija. Ako ljudi osećaju da su ugnjetavani na poslu i u svom svakodnevnom životu, biće politički pasivni i ozlojeđeni. Participacija razvija karakter koji nije servilan (Pateman 1970: 45). Argument participativista je sledeći: „dugotrajna nedobrovoljna poniznost na poslu može biti opasna po nečije samopoštovanje, štetna za potpun razvoj nečijih moralnih moći, i povreda nečije sposobnosti da vrši smislenu kontrolu nad sopstvenim životom“ (Malleon 2014: 37). Oživljeni argument za demokratizaciju radnih mesta u radu Toma Malisona (Tom Malleon) poziva se na nikad aktuelniju činjenicu da radna organizacija ipak nije tek poput nekog privatnog kluba koji se može lako napustiti ukoliko se proceni da ugrožava nečiju slobodu ili način života.¹⁵ Imajući u vidu materijalne i kulturne reperkusije stanja nezaposlenosti, i današnju situaciju očajne potrage za bilo kakvim poslom, ne može se više tvrditi da se posao može lako naći, napustiti, promeniti. Tačno je da ga je lakše promeniti nego državu, iz čega proizilazi jači zahtev za demokratizacijom države u odnosu na zahtev za demokratizacijom rada. Ipak, rad predstavlja centralno mesto u životu ljudi koji na poslu provedu četrdesetak-pedesetak sati nedeljno i određuje društveni status građana, pa time i njihovo samopoštovanje. Kao takav, mesto na kome se dešava predstavlja ne puku privatnu asocijaciju, već rečima Malisona, „privatno udruženje s društvenim posledicama“ (Malleon 2014: 37).

15 Tvrdnja da je radna organizacija poput privatnog kluba nalazi se u osnovi liberalnog argumenta protiv mešanja države u radne odnose i njihovu hijerarhijsku organizaciju. Taj argument počiva na zabrani ugrožavanja slobode udruživanja jer se, npr. demokratizacijom radnih odnosa, nameće model udruživanja, odnosno nameće se demokratija privatnim asocijacijama. Podela privatno-javno unutar liberalnog diskursa počiva na ideji dobrovoljnosti i nedobrovoljnosti udruživanja. Pretpostavka je da je lako napustiti radno mesto, odnosno povući svoj pristanak na članstvo ili rad u nekoj privatnoj organizaciji.

Kako danas gotovo da nema prava na izbor za većinu običnih radnika da li će se pridružiti hijerarhijskim radnim organizacijama ili neće, radnik je sluga. Slugom ga čini to što prati i izvršava naloge nadređenih koji prevazilaze dogovorena prava, ustavna prava ili pravila pristojnosti i što je to jedino što može da uradi (Malleon 2014: 37).

92 Nije u ovom kontekstu važno da li nam je Malisonova kvalifikacija radnika kao savremenog sluge prejaka – čak i da je unekoliko ublažimo, ona će morati da ukaže na nemoć radnika, odnosno građana. Republikanska i demokratska ideja da je svrha države i političke vlasti da stvore uslove za emancipaciju građana, podrazumeva ne samo da građani nisu tek pasivni zavisnici od vlasti kojoj isporučuju zahteve već da zapravo donose odluke kojima kontrolišu vlast. Ni za agonističku ni za participativnu demokratiju građani nisu niti treba da budu pasivni. Boni Honig upravo u toj pasivizaciji vidi problem, posebno ističući kontekst vanrednih situacija u kojima građani čiji je status sveden na skup prava nisu u stanju da se snađu ukoliko su navikli da samo isporučuju zahteve administraciji (Honig 2009). Sa svakim udarom savremene države na građanska prava, isporučivanje zahteva sve slabije funkcioniše. U tom smislu, vanredne situacije su istovremeno i rizik da će građani biti još pasivniji, ali i nada da će zajednička ljudska aktivnost izroditi nešto novo. Za republikance i participativiste, građanstvo je identitet koji stičemo kao slobodni građani angažovanjem u institucijama samovladavine. Za agoniste, do tog identiteta, odnosno identifikacije stiže se kroz prakse „građanizacije“, kada ljudi tokom participacije i dijaloga kojim se pregovara o razlikama razumeju zajedničke ciljeve i prepoznaju jedni druge kao učesnike u dijalogu. Oni tako stiču status građana i vide jedni druge kao sugrađane (Tully 2008: 211, 293, 311).

Ovde je važno ukazati na ono što Kerol Pejtman piše četrdeset godina kasnije kada ocenjuje popularnost deliberativne demokratije. Popularnost nije samo teorijska već i praktična, i Pejtman pronicljivo pokazuje kako je problem s deliberativnom demokratijom u tome što njeni politički zastupnici unutar međunarodnih organizacija i vlada uglavnom njome maskiraju ono što ovde zovem problemom nemoći – strukturnih nejednakosti koje ostaju van deliberativnih foruma i koje ostaju suštinski netaknute deliberacijom. Participativno budžetiranje u Porto Alegru je empirijski proučavana praksa koja pokazuje ne samo da je demokratija moguća u oblastima za koje je potrebna ekspertiza već da je to građansko pravo koje svi građani zaista mogu da uživaju, te tako učestvuju u opštinskoj samoupravi. Nije, poput nekih deliberativnih eksperimenata, „naručena“ aktivnost koja maskira demokratiju i u kojoj učestvuje svega nekolicina

izabranih građana. U tim situacijama jasno je da nije reč o pravu na participaciju. Pejtman upozorava da je slična stvar sa širenjem participativnog budžetiranja koje kao institucija zadržava ime, ali ne i suštinu brazilske prakse. Ukoliko se ne poštuje pravo svih građana da učestvuju i ukoliko oni raspravljaju o izuzetno malim segmentima budžeta i sumama novca za koje nije ni sigurno da će im biti dostupne, nije reč o praksi koja odiše idealom participativne demokratije (Pateman 2012: 14).¹⁶ Participativno budžetiranje iz Porto Alegra, ali i drugih brazilskih gradova, upravo je uspelo u onome što je bio zahtev – da uključi siromašnije u politički proces iz kog su bili sistematski isključeni, da dovede do redistribucije budžeta ka ulaganju u siromašnije i nerazvijenije krajeve grada, i da samoodržava participaciju ukazivanjem na postojanje veze između ovog participativnog procesa i ishoda politike, što je nešto što je građanima potrebno kao motivacija za učešće (Pateman 2012: 11–12).

93

Argumenti participativista u korist participacije i za širenje prostora participacije raznovrsni su i svakako nisu jednoznačni, niti identični s agonističkim argumentima, ali pokazuju u osnovi blisko opredeljenje za osnaživanje građana, gde je građanstvo dostignuće koje je istovremeno svedočanstvo o osvajanju slobode i moći, kao i političkog statusa. U tom tonu nastavlja i Bendžamin Barber u čijim se radovima mogu uočiti još veće sličnosti dveju demokratskih struja o kojima je ovde reč.

Barber, praveći otklon od Rusoa, smatra da su najbolje stvari u vezi s ljudskim životom, pa tako i demokratija, veštačke, odnosno da su ih stvorili ljudi. Tako moramo misliti o državi i o slobodi kao o artefaktima koje smo stvorili, ne kao o prirodnim stvarima koje žive i umiru prema svojim prirodnim zakonima. Mi nismo prirodno slobodni, a okovani društvom, već gradimo društvo koje treba da nas oslobodi okova u kojima smo rođeni (Barber 1996b: 4). Njegova koncepcija snažne demokratije, iako deli sličnosti s republikancima u smislu isticanja direktne demokratije,

16 Takva je stvar i sa zahtevima za demokratizacijom radnih odnosa. Potrebno je uvećati pregovaračku moć radnika u odnosu na hijerarhijske firme time što bi države olakšale ili promovisale rast sindikalnih pokreta (umesto što ih sada slabe i guše), odnosno time što bi stvorile uslove da radnici mogu lakše da napuste hijerarhijske firme i to jačanjem države blagostanja ili primenom sistema osnovnog prihoda (Van Parijs 1995). Države bi mogle da pravno i materijalno promovišu osnivanje kooperativa, odnosno otvaraju demokratska radna mesta. To, naravno, ima svoju cenu i ekonomskoj demokratizaciji se ne čini usluga ukoliko se ta cena prikriva (Mallison 2014: 42–44). U današnjim uslovima globalne krize i postpolitičkog stava da nema alternative neoliberalnoj ekonomskoj, ali i političkoj racionalnosti (Brown 2003), države teško da više i postoje zbog građana koji su onemogućeni i onesposobljeni da svoj status uopšte osporavaju. A njihov status je sve češće status nepolitičkih aktera, aktera isključenih iz političkog.

nije unitarna demokratija, što je Barberov naziv za republikansku demokratiju, jer ne shvata participaciju kao najbolji način života (najbolju koncepciju dobra), već je shvata kao način življenja (Barber 2003: 118) i način promene vizure iz koje vidimo svet (Barber 2003: 136).¹⁷ „Snažna demokratija je politika vođena na participativan način, gde je konflikt, u odsustvu nezavisnog temelja, razrešen putem participativnog procesa, temelj samozakonodavstva i stvaranja političke zajednice sposobne da transformiše zavisne i privatne pojedince u slobodne građane, i privatne interese u javna dobra“ (Barber 2003: 151). Iz ove definicije snažne demokratije vidimo da se tradicionalna koncepcija autonomije i dalje vezuje uz participativiste, ali i priznanje karakteristično za poslednje decenije XX veka da neće biti konsenzusa o zajedničkim dobrima i vrednostima.

94

U ovom poslednjem leži Barberova komplementarnost sa agonistima. On smatra da je političko pitanje – pitanje delovanja, a ne istine ili apstraktne pravde. Da je reč o postojanju neke sazajne istine ili principa do kojih možemo doći, onda ne bi bilo konflikta i ne bi bilo politike. Objasnjavajući zašto je odsustvo nezavisnog temelja jedan od uslova politike, Barber kaže da je postuliranje temelja kao normi eksterne političke procene – bilo da su to prirodna, racionalna ili naučna rešenja – rezultat težnje za sigurnošću i za rešenjem političkog pitanja (Barber 2003: 130). Uslovi politike upravo definišu političko pitanje – to je pitanje kada je neophodno napraviti neki razložan javni izbor u situaciji u kojoj postoji konflikt i ne postoji nezavisan temelj prosuđivanja. Činjenica da se nekakav razložan odgovor mora naći, čak iako nije filozofski opravdan, razlikuje političko od filozofskog pitanja (Barber 2003: 121). Odgovor na ovo poslednje može da bude skepticizam ili dogmatizam, međutim javno političko delovanje mora da dâ odgovor koji će imati neumitne posledice ali će istovremeno, budući da je ukorenjeno u konfliktu, biti i osporavano (Barber 2003: 162). Za Barbera, kao i za agoniste, fundamentalno pitanje je uvek – šta je političko – kako se okolnosti i uslovi politike menjaju, pomera se i tanka i kontroverzna linija između privatnog i javnog. Učestvovati u ovom redefinisanju odnosa privatno–javno i uopšte politički delovati, za Barbera znači slobodno i svesno birati, deliberirati, odlučivati – biti politički akter. To, međutim, može biti samo građanin koji ima autonomiju. Iako

17 Ed Vingenbah u prvoj fusnoti poglavlja o agonističkoj demokratiji i limitima političke participacije donekle priznaje da se knjige Pejtman i Barbera mogu povezati sa agonistima, što je ono što ja pokušavam da pokažem. To zbunjuje jer su oni glavni predstavnici participativista, a njegova teza u tom poglavlju jeste da su dve teorije nekompatibilne. Ukoliko je u pitanju napad na Rusoa, on je inspiracija za mnoge radikalne i radikalizujuće demokrate, ali svi u manjoj ili većoj meri prave adekvatan otklon od njega, pa tako i Barber (Wingenbach 2011: 107, ft. 1).

bi u demokratiji svi građani trebalo da budu politički akteri, zapravo nije tako. Barber mase koje tek glasaju ne računa u političke aktere (Barber 2003: 126). Umesto toga, oni postaju politički akteri u snažnoj demokratiji u kojoj svako od građana povremeno učestvuje u radu određenog broja institucija i zahvaljujući demokratskom javnom govoru, donošenju odluka i delovanju istovremeno može da potvrđuje, ali i da osporava, redefiniše i reformiše norme i pravila institucija (Barber 2003: 261).

Pobuna protiv neošumpeterovaca na univerzitetima ili protesti sa zahtevima za radnim okruženjem koje generiše mogućnosti za više samopostovanja za radnike nisu zamislivi bez praksi osporavanja društvenih, političkih ili „naučnih“ normi koje zatvaraju neka pitanja, poput pitanja o tome šta su dometi demokratije. Barberovu snažnu demokratiju karakterišu revolucionarni duh spontanosti, kreativnosti i menjanja u skladu s vremenom – nije reč o tome da neka stara ili buduća revolucija treba da bude temelj novog legitimnog poretka, već da revolucionarni duh treba da bude trajna karakteristika političkog života (Barber 1996a: 351). Sličnu ulogu ima *agon* u agonističkoj demokratiji.

95

Agonistička participacija: problemi motivacije i kritike

Prakse osporavanja normi i pravila institucija mogu dolaziti i izvana, ali će često biti vidljivije i efikasnije iznutra, unutar participativnih institucija, čime će se međusobno osnaživati i raspirivati. Bez prostora za agonističku participaciju unutar demokratskih institucija, protesti mogu eskalirati na ulicama, dok se isključenje „nerazložnih“ iz političkog može pretvoriti u politički ekstremizam i antagonizam (Mouffe 2005). S druge strane, institucionalizovana agonistička participacija postaje praksa osporavanja namesto nekritičkog praćenja pravila institucija i normi u uslovima postojanja političkog konflikta, što nudi mogućnost novih demokratskih odgovora. Agonistička participacija je korektiv običnoj političkoj participaciji jer omogućava razlikovanje demokratske agonističke participacije od neupitne participacije u sistemima dominacije ili ugnjetavanja koji se suštinski ne dovode u pitanje, zatim od prisilnog aktivizma građana koji možda norme i institucije dovode u pitanje ali se niko na to ne obazire, i, najzad, od nerefleksivnog aktivizma bez demokratskih kvaliteta (poput političke participacije partijskih poslušnika ili plaćenih eksperata). Institucionalizacija agonističke demokratije dovodi do širenja prostora za politike osporavanja i razvijanja demokratskog političkog rasuđivanja koje je zamena za primenu moralnog

standarda idealne teorije. Političko mišljenje nije rezultat logike i epistemoloških temelja, već je rezultat zajedničkog mišljenja ljudi za koje su potrebne veštine (Barber 1996a: 354). Participacija je, kao osporavanje, način na koji, jačanjem demokratskih praksi, poboljšavamo naše demokratsko političko rasuđivanje. Širenjem prostora i načina participacije, uvećavamo broj političkih aktera i kvalitet njihovog demokratskog političkog rasuđivanja.

96

U davanju programa za institucionalizaciju snažne demokratije, Barber ističe važnost zajedničkog kombinovanog dejstva svih institucija koje predlaže – uvođenje samo jedne od njih, ma koliko uspešno, lako bi se asimilovalo u predstavnički sistem. Na primer, referendum i narodne inicijative nemaju smisla bez institucionalizacije javnog govora i debata na svim nivoima, jer se tako referendum lako pretvara u plebiscit (Barber 2003: 263). Rešenje za problem motivacije za participacijom, Barber vidi u samoj participaciji (osnaživanje čini ljude političnim), ubeđivanju, ali i želji da se kontroliše sopstveni život u meri u kojoj je to moguće i za koju su se sami građani politički izborili (Barber 2003: 265).

Upravo u vezi sa ovim, treba preduprediti potencijalno ozbiljan prigovor o samoporažavanju agonizma. On ima nekoliko varijanti ali se može ukratko svesti na sledeće pitanje: ima li agonizam dovoljno normativne snage da motiviše agonističku participaciju ukoliko nemamo resurse da procenimo da li je *agon* demokratski, kao i na osnovu čega je agonistička demokratija u stanju da odgovorno kritikuje prakse dominacije, marginalizacije i ugnjetavanja?

Neizraženost normativizma agonističke demokratije svoje korene ima u oslanjanju na radove međusobno različitih prvobitnih agonista kakvi su Šmit, Arent, Fuko i Niče (Friedrich Nietzsche), odnosno u primeni različitih pristupa – od realizma, teorije diskursa do genealogije – od kojih je svaki na svoj način suprotstavljen normativizmu. Agonisti na izvestan način sede na dve stolice odbijajući kategorizacije analitičke ili kontinentalne, isključivo normativističke ili interpretativističke političke teorije. U tom smislu, agonizam nije u potpunosti nenormativan, samo što ta normativnost ne liči na onu iz idealne normativne teorije koja ima luksuz da se isključuje iz procene postojećih društvenih aranžmana i tako daje rešenja političkih situacija u vidu sigurnih, najčešće moralnih standarda i znanja koje je neopterećeno odnosima moći. Primenom tih standarda, do kojih se dolazi postupkom analitičke jasnoće i argumentacione strogoće, procenjujemo konkretne političke aranžmane kao legitimne ili nelegitimne (McNay 2010: 85). Iz svega izloženog, posebno agonističkog isticanja

kontingentnosti, kompleksnosti i konfliktnosti političkog života, jasno je da agonizam nije idealna normativna politička teorija. Opasnost od gubitka utopijskog i subverzivnog potencijala političke teorije ukoliko ona ne transcendirira kontekst, međutim, leži u tome da ona ostane bez resursa kritike ukoliko se svede na tvrdnju o nepostojanju metaperspektive iz koje se meri validnost neke kritike ili ukoliko ostane bez vizije društvene promene koja je zapravo zamisliva ljudima ovde i sada. Pokušaću da amortizujem ovaj prigovor.

Za razliku od Barbera koji veruje u samokorekciju demokratije (Barber 1996a: 354), agonisti nisu tako sigurni u izvesnost ovakvog dejstva, ali polaze od toga da politike i prakse osporavanja nude mogućnosti, iako sa sobom nose i rizike.¹⁸ Ako se prizna da nema nikakvih garancija da će *agon* biti demokratski, da li to može motivisati građane da ga prihvate?

Dalje, ukoliko je agonistički subjekt u potpunosti zapetljan u mreže sveprožimajuće moći, agonistička demokratija koja bi želela da ima političke implikacije morala bi da pruži odgovor na pitanje kako da se motivišemo da nešto učinimo ako potpune emancipacije nema. Ta impotentnost navodno dolazi od Fukoa i njegove pomenute sveprisutne koncepcije moći, koju su agonisti uglavnom prihvatili. Sveprisutnost moći logički dovodi do ograničenja mogućnosti bežanja od te moći – emancipacije u tradicionalnom smislu – nemogućnosti da se pobegne od represivnih društvenih normi, teškoće formulisanja opravdanja za nekakvo normativno mišljenje i zadatak. Fuko piše: „Tamo gde je moć, tamo je i otpor, pa ipak, ili tačnije upravo zbog toga, taj otpor nikada nije u poziciji eksternosti u odnosu na moć“ (Foucault 1981: 95). Na pitanje da li je njegova analiza realističnija, i kao takva bolje može da nas pripremi za emancipatorske pokrete koji treba da se bore i protiv diskurzivnih i protiv ekonomskih formi ugnjetavanja, nije u ovom tekstu moguće odgovoriti. Probaću, međutim, da na konkretnom primeru Konolijevog agonističkog etosa koji je, takođe, optužen da je samoporažavajuć, pokažem da ne mora biti tako. Agonistički etos je veoma snažna unutrašnja poruka nama samima o osporivosti naših političkih stavova i zahteva, maksima

18 Boni Honig, na primer, ostavlja otvorenu mogućnost da ne postoji način da sa sigurnošću razlikujemo šarlatana od zakonodavca u rusovskom paradoksu politike. Paradoks se tiče pitanja kako nastaje narod ako se formira zahvaljujući dobrim zakonima koje ne može da donese taj, još nenastali narod. Ruso taj paradoks rešava uvođenjem zakonodavca (Honig 2007: 7). Kako prepoznati pravog zakonodavca u donošenju demokratske odluke? Nema idealne teorije koja nam daje konačan odgovor. Slično tome, Konoli eksplicitno kaže da nema garancija da će njegov predlog za oblikovanje kontingentnih demokratskih asemblaža dovesti do progresivne politike kakvu priželjkuje i da nikada ne može biti takvih garancija (Connolly 1995: 96).

našeg unutrašnjeg razvoja i rekonstituisanja. Pa ipak, ta promena lične etike ima više smisla ukoliko su oni koji je usvajaju grupa koja ima moć i privilegije, nego ako je usvajaju strukturalno marginalizovani i ugnjetavani, poput onih koji su ostali bez ičega, stanovnika urbanih geta, siromašnih krajeva ili zaboravljene unutrašnjosti (Vazquez-Arroyo 2004: 15 u Wenman 2013: 150). Agonisti prečesto polaze od toga da će uslov agonističkog poštovanja biti ispunjen pre samih pregovora suprotstavljenih grupa. Međutim, to najčešće nije slučaj. Iako etos deluje politički inhibirajuće, on ipak može da vodi ka jednoj drugoj važnoj stvari: može da bude spona koja povezuje različite marginalizovane grupe, može da olakša njihova savezništva koja su često nezamisliva, a koja su danas neophodna. Muf političku artikulaciju različitih borbi protiv ugnjetavanja i marginalizacije, odnosno njihovo horizontalno povezivanje naziva centralnim ciljem radikalne demokratske politike (Mouffe 2004–2005: 39). Konolijev agonistički etos može da olakša komunikaciju među grupama koje su međusobno antagonizovane (npr. radnici i imigranti), a koje zapravo mogu da dele jednu istu borbu. Iako se obično kaže da agonisti naglašavaju tragičnost politike, oni istovremeno isticanjem nužnosti prihvatanja te karakteristike političkog života mogu da uvažavaju značaj strpljenja za političku borbu i da optimistički misle o mogućnostima u konkretnim uslovima. Jedna od takvih mogućnosti jeste da se živi upravo tako kao da svi poštuju agonističko poštovanje, kao da je promena u ljudima koji prihvataju agonističku participaciju već nastupila, a ne da tek treba da do nje dođe. Nema preciznih i nespornih rešenja kao u idealnim teorijama koje samo treba institucionalizovati, ali to nije isključivo bežanje od normativizma, već agonističko priznanje nesigurnosti i nesavršenosti ma koje teorije.

Agonističkoj demokratiji je najbliži normativizam kritičke društvene teorije, ali se od kritičke teorije razlikuje „drmanjem“ i „razotkrivanjem“ temelja. Preko dijaloga između Rajnera Forsta i Džejsma Talija može se pokazati druga dimenzija problema normativne slabosti agonizma – pitanje kritike dominacije. Forstu se čini da kritika kontingentnih društvenih praksi dominacije (kritika rasizma, tiranije, eksploatacije) ne polazi od kontingentnih izvora, već da ima jaku i čvrstu osnovu, te da su postfundacionalistički agonisti stvorili lažnu sliku o svojim razumevanjima na kontingentnim temeljima građene demokratije, ili da njihova teorija zapravo ima slabu normativnu moć. Forst se slaže da demokratija mora biti reflektivna i da mora preispitivati svoja pravila i procedure, ali Tali greši ako misli da nema čvrstih granica (transcendentalnih sidara!) tog preispitivanja i kritike (Forst 2011: 121). Prema Forstu, moć kritike proizilazi iz opštih

principa povezanih s konkretnim zahtevima kada dođe do očiglednih nepravdi. Kritika nepravde proizilazi iz povrede nekih principa i normi koje su „iz perspektive učesnika istinite, utemeljivačke u najvećoj mogućoj meri, i vredne da se za njih bori“, ne iz kontingentnosti praksi. Građani traže natrag svoje dostojanstvo, i smatraju da je njihov zahtev neporeciv i nekontingentan (Forst 2011: 120).

Forst ukazuje na važnu stvar, ali greši u lociranju razotkrivanja temelja. Zgodno je ovde podsetiti se priče o kilogramu i Le Grand K. Da li nam je kilogram potreban koliko i jednakost i pravda? Da li je ulogu kilograma mogla da ima neka druga legura od 745 grama? Verovatno, ali je to politički nesporna stvar. Kod shvatanja ljudskog dostojanstva, jednakosti i slobode već imamo ozbiljne sporove – imamo toliko interpretacija ovih opštih pojmova da se oni koji brane jednu od njih u opravdanju svoje interpretacije često pozivaju na fiksiranost značenja ili, još gore, legitimno poreklo. A poreklo je, zapravo, kontingentno, pa je i problematično da se iz toga uvek isto i uvek na isti način mogu izvlačiti moralni principi i moralizacije bilo prava, institucija, državnih granica i tako dalje.

99

Odgovor Talija Forstu upravo je oprez u vezi sa univerzalizujućom tendencijom kritičke teorije. Njegovo je viđenje da kritika nije utemeljena u neosporivim normama višeg reda jer bi to značilo povinovanje prinudnim zapovestima. Da bi umesto zapovesti razlozi mogli da imaju normativnu moć, treba da postoje norme višeg reda koje su osnov naše kritike, i one za nas mogu biti istinite i utemeljivačke u najvećoj mogućoj meri, ali se mora ostaviti mogućnost da ih propitujemo i revidiramo. To je ono što kritiku razlikuje od ideologije (Tully 2011: 147). Tali svoju poziciju zapravo naziva multifundacionalističkom. Mi imamo nekakav skup normi višeg reda i sposobnosti koje su intersubjektivni temelj propitivanja validnosti i prihvatljivosti trenutno spornih normi. U nekom trenutku možemo kritikovati i ove norme, za šta su nam potrebne druge norme koje trenutno nisu sporne itd. Ovo zvuči kao beskonačni regres, ali Tali kaže da nije u pitanju greška, već da smo od Vitgenštajna (Wittgenstein) naučili da je to neophodni uslov inteligibilnosti (Tully 2011: 148). On hoće da pokaže da pozivanje na transcendentna utemeljenja nije nužno za kritiku, već da norme imaju svoje značenje i normativnu moć tek u njihovoj upotrebi: „norma, u meri u kojoj je normativna, jeste zajednička praksa“ (Tully 2011: 148).

Međutim, ukoliko norme sopstveno utemeljenje dobijaju u upotrebi i intersubjektivnom značenju, da li to upućuje na njihovo doksično prihvatanje? Kako jedna ista norma može biti temelj u jednom osporavanju

i objekt osporavanja u drugom?¹⁹ Konstitutivna moć, moć apsolutne inicijative i započinjanja nečeg novog, kod Talija (odnosno unutar vitgenštajnovskog modela sleđenja pravila) izuzetno je svedena, i mada akteri imaju mogućnost kreativnog sleđenja i povremenih transformacija pravila, oni su ipak ograničeni na pravila nasleđenog jezičkog sporazuma i odnosa moći koji nisu ni univerzalni ni transcendentalni, a predstavljaju okvire mišljenja i delovanja. Ti okviri su istovremeno i ograničenja ali i mogućnosti: „Oslobađanje nas samih od problematizacija i praksi u okviru kojih mislimo i delujemo teško je zato što participacija teži da zajedničke obrasce misli i refleksije i sleđenja pravila i osporavanja pravila učini prerefleksivnim i pitanjem navike. Tako se ti obrasci počinju doživljavati kao nužni umesto kontingentni, konstitutivni umesto regulativni, univerzalni umesto parcijalni“ (Tully 2008: 32). Učesnici procenjuju na osnovu svojih podeljenih iskustava da li su neka od tih konstitutivnih pravila (a to su pravila igre bez kojih ona prestaje da bude ta igra) izvor ugnjetavanja i, mada ta kritika ne može da nastane izvan odnosa moći i jezičkih igara, ona je ipak „transcendirajuća kritika horizonata naših praksi i oblika mišljenja pomoću recipročnog poređenja i razlikovanja s drugim mogućim načinima postojanja u svetu“ (Tully 2008: 35). To iskustvo i promena u samoj praksi jesu pragmatični test kritičkog i istorijskog istraživanja i podstrek za dalju kritičku aktivnost (Tully 2008: 15–17).

Dakle, nije reč o doksičnom prihvatanju normi, jer normativnost agonizma proizilazi iz prakse kao participacije koja ne propisuje kako ljudi treba da misle i šta tačno treba da rade poput nekih *a priori* emancipatorskih strategija. Ka agonističkoj normativnosti vodi nas vrednost abolicionističke jednakosti – nakon recipročnog upoređivanja kojim razotkrivamo ugnjetavačke prakse, otkrivamo i mesto osporavanja i pregovaranja. Daljim genealoškim razotkrivanjem istorijski kontingentnih uslova pojave ugnjetavačkih praksi stvaraju se uslovi za kritiku koja može da vodi ka transformaciji ovih praksi. Ali u kojoj meri će se razotkrivati i transformisati prakse ugnjetavanja, zavisi i od ljudskog faktora, od iznenađenja, od novog načina participacije koji se može želeti ali se ne može izazvati. Tako može izgledati da Talijevi građani doksično prihvataju norme ukoliko ne uspeju da dođu do horizonta preklapanja praksi i kritike koja može da animira transformaciju praksi. Ali, treba se podsetiti da su prakse upravljanja moguća mesta praksi subjektivizacije jer ljudi nisu sasvim determinisani okvirom jezičkih praksi i odnosa moći. Jedna ista norma

19 Zahvaljujem anonimnom recenzentu na ovim pitanjima koja pomažu u osvetljavanju Talijeve pozicije.

može biti temelj jednog osporavanja i predmet osporavanja u drugom upravo kroz ovaj nedeterminisani odnos upravljanja i subjektivizacije aktera. Norma razložnosti, odnosno kritika razložnosti unutar okvira tradicije razložnosti, najbolje pokazuje kako je to moguće.

Zaključak

U uslovima nepostojanja utemeljenja, jedini autentično politički odgovor na politička pitanja jeste demokratski odgovor, onaj koji ne poseže za osnovnim temeljima. Sigurnost koju bi temelji trebalo da obezbeđuju kako bi društvena saradnja funkcionisala ugrožena je ukoliko su svi aspekti društvene saradnje i identiteta konstantno politizovani, što se iz prethodno rečenog može učiniti kao najdemokratskiji ishod. Mark Voren (Mark Warren) ukazuje na to da problem politizovanog društva nije to što je ono, kao što tvrde liberali i komunitaristi, totalitarno – nego to što je nesigurno i neodrživo. Opasnost kompletne demokratizacije leži u nemogućnosti izgradnje poverenja, solidarnosti i saradnje, a samim tim i poštovanja razlika koje demokratizuju (Warren 1996: 251). Prostor neutemeljenja (prostor političkog) proizvodi strahove i anksioznost – zauzimanje stava u takvom prostoru zahteva hrabrost, posebno ako je stav različit od društvene konvencije, odnosno uobičajenog shvatanja stvari. Ta distinkcija između „ja“ i „mi“ jeste izdvajanje sebe u odnosu na zajednicu (ali i priključenje novoj zajednici zasnovanoj na drugačijim vezama), rušenje neke dnevne rutine i tako dalje. Zauzimanje tog stava znači da smo spremni da se suočimo s tim da nam se trese tlo pod nogama (Warren 1996: 252).

Ipak, potreban nam je balans između politizovanih i nepolitizovanih identifikacija u datom trenutku. To se vidi u multifundacionalističkom opravdanju kritike kod Talija, etosu agonističkog poštovanja Konolija, prihvatanju konfliktnog konsenzusa o principima političke saradnje kod Muf itd. Politika osporavanja tako ima i abolicionističku igru i igru privremene stabilizacije. Abolicionistički koncept jednakosti, za koji sam pokušala da pokažem da je nikad-sasvim-ostvariv cilj agonističke demokratije, pre će biti motiv da ljudi kritikuju neku ugnjetavačku praksu i pobune se protiv nje, nego neka supstantivna koncepcija dostojanstva s jednakim sadržajem prihvatljivim za sve. Ona objašnjava da agonizam ipak ima normativnu i motivacionu snagu, jaču od puke politike osporavanja radi osporavanja, i to onu najautentičniju, izazvanu negativnim osećanjima poput gneva, ljutnje, ogorčenja zbog nepravde koja se želi ukinuti, osporiti, transformisati. Agonistička participacija ne mora i ne

treba da bude u potpunosti institucionalizovana, jer iako su formalne institucije značajne zato što ublažavaju potrebu za hrabrošću stupanja u političke odnose koji su uvek prožeti odnosima moći, one je ne iscrpljuju ni u institucijama ni van njih. Ipak, agonistička demokratija ne sme da se oslanja isključivo na svoj etos. Pošto su normativne privrženosti (težnja ka emancipaciji i proširenju političkog) agonista i participativista slične, i pošto neki participativisti prihvataju postfundacionalističko stanje, ima više prostora za saradnju dve demokratske teorije nego što je to slučaj. U mnogim oblastima života za koje su participativisti smatrali da su važne za proširenje prakse participacije, danas je ona ili obesmišljena ili onemogućena do te mere da se ta situacija uopšte ne osporava. Konolijevim rečima, ta isključenja su naturalizovana ili racionalizovana (Connolly 2002: 93). Preuzimanje postojećih participativnih prilika i zahtevanje novih, način su da građani ponovo postanu politički akteri.

Agonisti su ranjivi na pitanje o (zlo)upotrebi osporavanja kojoj pribegavaju oni koji nisu vođeni abolicionističkom jednakošću već tendencijom ka dominaciji jer, osim demokratskog rasuđivanja koje treba razvijati kroz različite prakse agonističke participacije, nemaju resurse da propišu principe za razlikovanje progresivnih od neprogresivnih zahteva i osporavanja. Ovaj zaključak može zvučati kao kapitulacija, ali je zapravo opreznost od postuliranja idealnih rešenja za koja ne možemo da garantujemo da će nakon direktne primene dovesti do emancipacije i osnaživanja građana, kao ni da će izbeći isključenja i ugnjetavanja isključenih. Ovakvo priznanje rizika i preuzimanje odgovornosti u donošenju odluka koherentno je sa agonizmom: od preobražavanja drugih primerom promene lične etike i primene agonističkog etosa, do zajedničkog razvijanja kapaciteta za artikulaciju kritike i demokratsko rasuđivanje.

Primljeno: 15. septembra 2014.

Prihvaćeno: 1. oktobra 2014.

Literatura

- Barber, Benjamin R. (1996a), „Foundationalism and Democracy“, u Seyla Benhabib (ed.), *Democracy and Difference: Contesting the Boundaries of the Political*, Princeton – New Jersey: Princeton University Press, 348–359.
- Barber, Benjamin R. (1996b), „Making Democracy Strong: A Conversation with Benjamin Barber“, u Bernard Murchland (Hrsg.), *Civic Arts Review* 9 (3): 4–14.
- Barber, Benjamin (2003), *Strong Democracy: Participatory Politics in a New Age*, Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press.
- Butler, Judith (1995), „Contingent foundations: Feminism and the question of ‘postmodernism’“, u Seyla Benhabib et al. (eds.), *Feminist contentions: A philosophical exchange*, New York: Routledge, 35–58.

- Brink, Bert van den (2005), „Liberalism without Agreement: Political Autonomy and Agonistic Citizenship“, u John Christman, Joel Anderson (eds.), *Autonomy and the Challenges to Liberalism: New Essays*, Cambridge: Cambridge University Press, 245–271.
- Brown, Wendy (1995), *States of Injury: Power and Freedom in Late Modernity*, Princeton: Princeton University Press.
- Brown, Wendy (2003), „Neo-liberalism and the End of Liberal Democracy“, *Theory & Event* 7 (1): 1–25.
- Chambers, Samuel A. (2004), „Giving up (on) Rights? The Future of Rights and the Project of Radical Democracy“, *American Journal of Political Science* 48 (2): 185–200.
- Connolly, William E. (1995), *The Ethos of Pluralization*, Minneapolis–London: University of Minnesota Press.
- Connolly, William E. (2002), *Identity/Difference: Democratic Negotiations of Political Paradox*, Expanded edn, Minneapolis–London: University of Minnesota Press.
- Connolly, William E. (2005), *Pluralism*, Durham, NC: Duke University Press.
- Crouch, Colin (2007), *Postdemokracija*, Zagreb: Izvori.
- Deranty, Jean-Philippe and Renault, Emmanuel (2009), „Democratic Agon: Striving for Distinction or Struggle against Domination and Injustice?“, u: Andrew Shaap (ed.), *Law and Agonistic Politics*, Farnham: Ashgate Publishing, 43–56.
- Dutton, Judy (2014), „The Not-So-Perfect Kilogram and Why the Metric System Might Be Screwed“, *Mental Floss*, (internet) dostupno na: <http://mentalfloss.com/article/31122/not-so-perfect-kilogram-and-why-metric-system-might-be-screwed> (pristupljeno 10. septembra 2014).
- Đorđević, Biljana (2013), „Agonistic Democracy – A Controversial Attempt to Revitalize Democratic Ethos“, u Miodrag Jovanović, Dragica Vujadinović (eds.), *Identity, Political and Human Rights Culture as Prerequisites of Constitutional Democracy*, Utrecht: Eleven International Publishing, 67–81.
- Đorđević, Biljana, and Sardelić, Julija (2013), „‘A vibrant democracy needs agonistic confrontation’ – An interview with Chantal Mouffe“, *Citizenship in Southeast Europe web magazine*, (internet) dostupno na: <http://citseeu.interview/vibrant-democracy-needs-agonistic-confrontation-interview-chantal-mouffe> (pristupljeno 15. septembra 2014).
- Forst, Reiner (2011), „The Power of Critique“, *Political Theory* 39 (1): 118–123.
- Fossen, Thomas (2008), „Agonistic Critique of Liberalism: Perfection and Emancipation“, *Contemporary Political Theory* 7 (4): 376–394.
- Foucault, Michel (1980), *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*, Gordon, Colin (ed.), New York: Pantheon Books.
- Foucault, Michel (1981), *The History of Sexuality*, Harmandsworth: Penguin.
- Foucault, Michel (1982), „The Subject and Power“, *Critical Inquiry* 8 (4): 777–795.
- Foucault, Michel (1986), „Kant on Enlightenment and Revolution“, *Economy and Society* 15 (1): 88–96.
- Galston, William (2010), „Realism in Political Theory“, *European Journal of Political Theory* 9 (4): 385–411.
- Hilmer, Jeffrey D. (2010), „The State of Participatory Democratic Theory“, *New Political Science* 32 (1): 43–63.
- Honig, Bonnie (1993), *Political Theory and the Displacement of Politics*, Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.

- Honig, Bonnie (2007), „Between Decision and Deliberation: Political Paradox in Democratic Theory“, *American Political Science Review* 101 (1): 1–17.
- Honig, Bonnie (2009), *Emergency Politics: Paradox, Law, Democracy*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Honig, Bonnie and Stears, Marc (2011), „The new realism: from modus vivendi to justice“, u Jonathan Floyd, Marc Stears (eds.) *Political Philosophy versus History? Contextualism and Real Politics in Contemporary Political Thought*, Cambridge: Cambridge University Press, 177–205.
- Howarth, David (2008), „Ethos, Agonism and Populism: William Connolly and the Case for Radical Democracy“, *British Journal of Politics and International Relations* 10 (2): 171–93.
- Kanigam, Frenk (2003), *Teorije demokratije: kritički uvod*, Beograd: Filip Višnjić.
- Macpherson, Crawford Brough (1977), *The Life and Times of Liberal Democracy*, Oxford: Oxford University Press.
- Malleson, Tom (2014), *After Occupy? Economic Democracy for the 21 Century*, Oxford: Oxford University Press.
- Marchart, Oliver (2007), *Post-foundational Political Thought: Political Difference in Nancy, Lefort, Badiou and Laclau*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- McNay, Lois (2010), „Recognition as Fact and Norm: the Method of Critique“, in David Leopold, Marc Stears (eds.), *Political Theory: Method and Approaches*, Oxford: Oxford University Press, 85–105.
- Mouffe, Chantal (1993), *The Return of the Political*, London: Verso.
- Mouffe, Chantal (1999), „Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism?“, *Social Research* 66 (3): 745–758.
- Mouffe, Chantal (2000), *The Democratic Paradox*, London: Verso.
- Mouffe, Chantal (2004–5), „Messianic Multitudes“, *CSD Bulletin* 11 (2) – 12 (1): 38–40.
- Mouffe, Chantal (2005), *On the Political*, London – New York: Routledge.
- Mouffe, Chantal (2013), *Agonistics: Thinking the World Politically*, London – New York: Verso.
- Owen, David (2009), „The Expressive Agon: On Political Agency in a Constitutional Democratic Polity“, u Andrew Schaap (ed.), *Law and Agonistic Politics*, Farnham: Ashgate Publishing, 71–86.
- Pateman, Carole (1970), *Participation and Democratic Theory*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Pateman, Carole (2012), „Participatory Democracy Revisited (APSA Presidential Address)“, *Perspectives on Politics* 10 (1): 1–15.
- Rols, Džon (1998), *Politički liberalizam*, Beograd: Filip Višnjić.
- Ruso, Žan-Žak (1993), *Društveni ugovor*, Beograd: Filip Višnjić.
- Schaap, Andrew (ed.) (2007), *Law and Agonistic Politics*, Farnham: Ashgate Publishing.
- Thomson, Alex (2009), „Polemos and Agon“, u Andrew Schaap (ed.), *Law and Agonistic Politics*, Farnham: Ashgate Publishing, 105–118.
- Tully, James (2008), *Public Philosophy in a New Key (Two Volumes)*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Tully, James (2011), „Dialogue“, *Political Theory* 39 (1): 145–160.
- Van Parijs, Philippe (1995), *Real Freedom for All, What (if Anything) can Justify Capitalism?*, Oxford: Clarendon Press.
- Warren, Mark (1996), „What Should We Expect from More Democracy? Radically Democratic Responses to Politics“, *Political Theory* 24 (2): 241–270.

- Wenman, Mark Anthony (2008), „Agonism, Pluralism, and Contemporary Capitalism: An Interview with William E. Connolly“, *Contemporary Political Theory* 7 (2): 200–219.
- Wenman, Mark (2013), *Agonistic Democracy: Constituent Power in the Era of Globalization*, Cambridge: Cambridge University Press.
- White, Stephen (2009), „Reason and the Ethos of a Late-Modern Citizen“, u Thomas Christiano and John Christman (eds.), *Contemporary Debates in Political Philosophy*, Oxford: Wiley-Blackwell, 61–78.
- Wingebach, Ed (2011), *Institutionalizing Agonistic Democracy Post-Foundationalism and Political Liberalism*, London: Ashgate.

Biljana Đorđević

Problems of Normative Strength and Critique within the Concept of Agonistic Participation: Towards the Complementarity of Agonistic and Participatory Democracy

105

Abstract

In this article I argue that there are grounds for considering agonistic democracy and participatory democracy complementarity in order to institutionalize agonism which has thus far lacked an elaborate articulation of its institutional dimension. The two democratic theories share a commitment toward widening the scope of the political as a way of inclusion of citizens and their subsequent political subjectivation and empowerment. Furthermore, there are authors on both sides who think democracy does not need foundations. Agonistic participation and contestation, on the one hand, and the broadening and strengthening of various sectors of political participation, on the other, both open up new possibilities for critique and change, but also create new risks. Building on a redefinition of agonistic participation, I aim to attenuate an objection that agonism is normatively weak in terms of lacking resources to motivate citizens and justify their critique of practices of domination and oppression. The article concludes that we need to embrace agonistic participation as a means towards the development of democratic political judgement, as there are no other guarantees, i.e. secure foundations, for our ability to distinguish between democratic and non-democratic agon.

Keywords: agonistic democracy, participatory democracy, post-foundationalism, contestation, participation, abolitionist equality, critique, normative strength